

Получавайки от Рачки отговор, в който му съобщава, че „ония, които идват от Сърбия, разказват, че войската е напълно деморализирана“, на 11 декември епископът се връща на същия въпрос: „Слава на бога, че българите победиха сърбите. В тяхната борба победиха почитеността, християнският закон и чистото славянско дело. . . Българските победи са и наши победи.“¹

През декември 1885 българският министър-председател Петко Каравелов благодари на Щросмайер за неговата щедра помощ на ранените войници. Каравелов изтъква, че не само епископът, но и целият хърватски народ показал голямо разбиране за българското освободително движение и помагал най-сърдечно. Министърът се надява, че „традиционната симпатия между хърватския и българския народи в бъдеще ще получи още по-голям израз“.²

Не само българските политици, но и българските културни дейци по различни поводи декларирали пред Щросмайер своята благодарност за неговата очевидна благосклонност спрямо българския народ и за неговите благодеяния. Така например софийската „Славянска беседа“ го избрала за свой почетен член, изтъквайки неговата напрегната работа в полза на всички южни славяни и особено неговите неоченими заслуги за издаването на българските народни песни от братя Миладинови. Епископът бил трогнат от това внимание и благодарил в прекрасното писмо (от 15 май 1885), от което ще приведа тук само характерни откъси: „Вярвайте ми, мои мили другари и приятели, никой на света не се е радвал повече от мен на освобождението на братския нам и героичен български народ. Всякога съм обичал и уважавал способния, умствено и сърдечно здравия, особено трудолюбивия и почтен български народ. Споменът за покойния Миладинов винаги изпълва сърцето ми с болка. Беше един благороден младеж, мил, трудолюбив, чист, във всичко патриотичен, правдив и жив образ на своя честит български народ. В моята къща прекара цяла зима; колкото и пъти да бяхме му казвали: „брате мой, ти си роден за свещеник“, той винаги би ни отговорил: „при днешните обстоятелства за нашия народ и ние трябва да бъдем свещеници, разпространявайки според възможностите просветата и подготвяйки народа за свобода, пък ако е нужно, да жертвуваме себе си за своя народ“.

Не мога да кажа колко много се зарадвах, когато научих с какво въодушевление и с каква тържественост завчера сте чувствували паметта на светите наши апостоли Кирил и Методий. Това е блестящо доказателство, че в сърцето на прекрасния български народ живее вярата, която получихме от нашите апостоли. Вярвайте ми, братя, ние всички тук, особено пък хърватите, оставаме привързани към българския народ.

Отдавна сме виждали сред нас с радост вашата прекрасна младеж, с радост сме я приемали в Загреб, а сега, когато научаваме, че някои от тях се ползват с уважение и авторитет, на това ние се радваме от цялото си сърце и душа; вашата свобода считаме за наша, вашето щастие — за наше, вашия напредък — за наш собствен напредък.“ Както обикновено правил, и на това дружество Щросмайер изпратил парична помощ.³

Това благодарствено писмо на епископа грабва българската интелигенция. В същата година проф. Теодоров написва статия относно заслугите,

¹ Korespondencija, knj. 3, стр. 201.

² Ст. Ю р е н и ч, цит. груд. стр. 65. На 16 май 1886 г. Рачки съобщава на Щросмайер, че Петко Каравелов му писал, че би трябвало да създадат по-тясна връзка между българите и хърватите. „Не знае — казва Рачки, — че сега хърватите не могат да направят нищо“ (Korespondencija, knj. 4, стр. 446).

³ С е р е ъ и ć - П а в и ć, Josip Juraj Štrossmayer, стр. 774; А. Теодоров, Миладиновските песни и Щросмайер. — Пер. списание на Бълг. кн. дружество, кн. XVI, 1885, стр. 82—85; Ст. Ю р е н и ч, цит. труд, стр. 65—67.

които Щросмайер има за издаването на Миладиновия сборник.¹ В началото на този пионерски труд Теодоров цитира по-горе писмо, а после обширно и убедително разкрива значението му за пробуждането на българското национално съзнание. Ако Миладиновите песни бяха печатани с гръцки букви, които в онова време употребявали много българи, пише Теодоров, те не биха ни най-малко постигнали оня успех, който доживяха главно поради факта, че са обнародвани на кирилица. Тези песни, издадени в трудни за българския народ времена, допринесоха много за това, че специалистите започнаха да ценят българското народно творчество и народа, който го е създал.

В края на статията Теодоров предлага след две години (1887) благодарният български народ тържествено да отпразнува 25-годишнината от мъченическата смърт на братя Миладинови. Това предложение било възприето с въодушевление. Когато българите отдават дължимото уважение към паметта на Миладинови, те не забравят и Щросмайер; обратното, изпращат му по този повод много телеграфни честитки и пожелания да продължи своя плодотворен труд. Проф. Шишманов, участник в тези чествувания, пише по-късно, че в тия дни доживели своя апотеоз не само братя Миладинови, но заедно с тях и хърватският епископ.²

Иван Шишманов, уважаваният български литературен историк, започва описанието на своето пътуване до Джаково (през лятото на 1898 г.) с признанието, че отдавна искал да се запознае по-отблизо с гениалния епископ и от него да получи някои по-подробни сведения за младия Миладинов. Докато белгийският икономист Емил де Лавеле рисува епископа като аскетично слаб, подобно на някой светец от фреските на Фра Анжелико в черквата „Св. Марко“,³ Шишманов го вижда като „висок старец с едра права снага, хубава и характерна, съвсем гола глава; още доста свежо, червеникаво лице, полузатворени, но чудни по своя израз очи. С една безкрайна блага усмивка, която озарява цялото му лице, Щросмайер с твърде мъжки крачки се отправя към мен и като ми подава сърдечно ръка, ме приветствува в своето жилище. Ако да не знаех, никои път не бих повярвал, че пред мен стои и говори 84-годишен старец; толкова всичко в него е още сравнително младо: и вървежът му, и хубавият му мъжествен глас, и ръкуването му, а най-вече живият дух.“ След като описва техния разговор, воден в продължение на два дни, Шишманов заключава: „Оня Щросмайер, който бе действувал толкова дълго време върху моето детско въображение, летоструевият Щросмайер, стоеше в плът и кръв пред мен, но не вече като някое недосегаемо божество, не като един бездушен доктринер-аскет, а като представител на всичко, всичко, що има благородно, хуманно, симпатично в човешката натура.“ Тъй като през март 1899 г. Щросмайер чествува своя последен рожден ден през XIX в., Шишманов казва, че няма такъв българин, който да не извиква от дното на душата си „на многая“, а поетът Д. К. Попов му честити от името на славяните:

Във този ден на слава, чиста, светла сяйна,
Не във Хърватско само тебе се покланят;
Старче, къмто тебе днес любов безкрайна,
Почт, уважение вси славяне хранят.⁴

¹ А. Теодоров, цит. труд, стр. 82—97.

² И. Шишманов, Владика Йосиф Щросмайер. — Български преглед, V, 1899, кн. 6, стр. 44.

³ E. de Lavele, The Balkan Peninsula, London, 1887, стр. 30.

⁴ И. Шишманов, цит. труд, стр. 39, 59, 79—80.

Степан Юренич, който повече от всеки друг е допринесъл за популярността на Щросмайер в България, го поздравява в Джаково през септември 1900 г. по повод на 50-годишното му епископствуване и изтъква, че неговите положителни дела са осияли и българския народ, който го цени много.¹

Илия Конев, днешният най-добър познавач на българо-хърватските културни връзки, по повод стогодишнината на Миладиновия сборник написва отлична статия, в която се докосва до всички спорни въпроси и счита, че „основното в отношението на епископа към Миладинов е неговото славянофилство, неговата идея за обединяването на западната и източната черква в периода на националните борби на южните славяни“². И той казва, че епископът помогнал да се постави крайгълният камък на съвременната величествена сграда на българската култура.

Ето така в същност Щросмайер направил много добрини и на българите, с които доказал, че не е бил нито „австрийски агент“, нито „опортюнист“, а мечтател и идеалист. „Обичал всички клонове на славянското дърво, пишат неговите биографи, без ни най-малко да спадне любовта му към родния му хърватски народ.“³

Преведе от сърбохърватски Илия Конев

¹ Ćeretić-Ravić, цит. труд, стр. 949.

² Илия Конев, Константин Миладинов и Щросмайер. — Лит. мисъл, 1961, кн. 5, стр. 117—128.

³ Ćeretić-Ravić, цит. труд, стр. 810—811.

ЩРОСМАЙЕР И БЪЛГАРИТЕ*

Анте Кадич

По-голямата част от южнославянските историци, от времето на Щросмайер до наши дни (например Франьо Рачки, Таде Шмичиклас, Иван Шишманов, Фердо Шишич, Владимир Чорович, Слободан Йованович, Виктор Новак и Ярослав Шидак), са оценявали и оценяват джаковачкия епископ като виден и пламенен борец за културното и политическо единство на южните славяни.¹ Когато през 1885 г. заявил, че „мисълта за славянска федерация на Балканския полуостров допада на всеки“², Щросмайер не е изразил само същността на своето уверение, но с това е начертал и програма, която и до днес не е напълно осъществена.

Твърде естествено е, че поради географската близост, сходствата в езика и нееднородния етнически състав на населението Щросмайер се изказвал най-много за словенците, сърбите и черногорците. Но той не е забравял и българите — считал е, че са еднакво близки на хърватите, както и другите южни славяни, поради което и към тях проявявал своята любов и своя постоянен интерес.

* В тази статия искам да изнеса мислите и изказванията на Щросмайер. Щросмайер принадлежи на историята, той е живял в определено историческо време и затова съвременният човек може да се съгласи или не с неговите мнения.

¹ Понеже досега не се е родил никой, който би могъл да угоди на всички, то и Щросмайер не е оценен положително от някои изследвачи. Още в негово време познатият сръбски политик Илия Гарашанин го квалифицира като „платен австрийски агент“ (V. Vučković, *Politička akcija Srbije od 1859—74 g.* Beograd, 1965, стр. 2—3). В *Enciklopedija Leksikografskog Zavoda* (Zagreb, 1964 g., кн. 7) е отбелязано, че Щросмайер водил „опортунистична политика“. В същия смисъл се изказа в миналото Васо Богданов, който изтъкна, че „основна и трайна тенденция на Щросмайеровата политика била следната: на всяка цена да има благоразположението на династията“. (*Historia političkih stranaka u Hrvatskoj*. Zagreb, 1958, стр. 626.) От хърватска страна пък на Щросмайер се е приписвало и приписва утопизъм, идеализъм, фантазърство, грандомания и занемаряване на чисто хърватските национални интереси. Иван Мужич в своя неотдавна отпечатан труд го представя така: „Епископ Щросмайер, човек на благородни идеи, който в областта на културата направил много за хърватите, в конкретните политически акции се показал напълно неподготвен със своите политически амбиции главно поради неспособността да осъзнае и оцени съществуващата действителност за провеждането на отговарящи на хърватите положителни решения (*Hrvatska politička i jugoslavenska ideja*. Split, 1969, стр. 22). Въпреки че през 1876 г. поради тежкото положение на хърватите в Австрия Щросмайер се съгласил Сърбия да анексира Босна и поради това се обявил срещу Гьргу Мартич, който — познавайки местните условия — мислил и действувал по-иначе, към 1878 г. той замислял една „напълно самостоятелна Босна“ (Вж. R. W. Seton Watson, *The Southern Slav Question*, London, 1911, стр. 127).

² *Korespondencija Rački—Štrošmaier*, uredio Ferdo Šišić izdala Jugoslavenska akademija, knj. 3, Zagreb, 1930, стр. 199.

Понеже този източен дял на южнославянската етническа и езикова общност не се обединил с другите южнославянски народи в една държава нито през 1918, нито през 1945 г., то, когато става дума за Щросмайер и неговата политическа мисъл, обикновено се забравя да се изтъкне, че той — следвайки в това отношение някои свои предшественици — е говорил и писал за българите като скъп за него славянски брат: радвал се на тяхното политическо освобождение, на техния бърз икономически и политически напредък и от своя страна е правил всичко, щото те, чиято земя някога била център на славянската писменост, отново да станат равноправен член сред цивилизованите европейски народи. Много повече, отколкото заради тези политически и други постижения на българите епископът се радвал, когато научавал, че българският селянин става все повече и повече независим и може да изяви в условията на свободата своите благородни черти. Щросмайер искрено се е възхищавал на този „южнославянски брат“, който не позволил петвековните му неприятели да унищожат богатата духовна култура, която пазил така всеотдайно от времето на Кирил и Методий.

Една от най-важните дати в новата българска история, която означава преход от турската и гръцка зависимост в период на осъзната борба за пресвета и политическо освобождение, е годината 1762, когато в Зографския манастир (в планината Атон) отец Паисий Хилендарски написва *История славянобългарска*. Това произведение, което се разпространявало от ръка на ръка в различни преписи, изпълвало сърцата на българската интелигенция (в по-голямата си част свещеници) и младежите с гордост, че са потомци на някога силната българска държава. Логично е тяхното заключение: Ако преди сме били господари на своето, защо да не бъдем отново? И станало чудо. Само едно столетие по-късно (1878) България е провъзгласена за самостоятелно политическо тяло. Както Кирил и Методий, така и Паисий в България се почита като най-влиятелната личност във възраждането на народа.

При написването на тази значителна творба Паисий си послужил с преработките на произведенията на двама хърватски калугери. Едното от тези произведения е на дубровчанина Мавро Орбини *Il regno degli slavi* (1601), а другото — *Razgovor ugodni naroda slovinskoga* от Андрия Качич Миошич. Петър Велики помолил Сава Владиславич, роден в Херцеговина, да преведе произведението на Орбини от италиански на руски език. Макар да е непълен и неточен, преводът на Владиславич (1722) все пак бил четен много сред православните славяни и упражнил силно влияние върху началото на сръбската и българската историография. Четейки Орбини, Паисий останал недоволен, заедно не споменава българските светци, но му бил и благодарен, защото написал, че гръцките историци не отбелязват големите български държавници, понеже очевидно се срамуват, че са били няколко пъти побеждавани от по-силните български съседи. Съпоставяйки Паисий и Орбини, Боян Пенев убедително доказва, че за българския просветител *Il regno degli slavi* представлява важен извор.¹

Към края на 1761 г. в Атон била написана Зографска история, която Паисий използвал много. Както доказва Йордан Трифонов, анонимният автор на Зографската история заемствувал някои пасажии от Качич. Това особено личи в главата, в която хърватският францисканец говори за вождовете от България: съставителят на Зографската история точно следва *Разговор угодни народа словенског* от четвъртия кръстоносен поход („ali do malo vremena Latini udariše na Carigrad i uzeše ga silom,

¹ Боян Пенев, *История на новата българска литература*, т. II, София, 1933, стр. 270—277.

učinivši za cesara od istočni strana Baldovina“) до падането на българското царство („i tada do dneva Današnjega osta Bulgaria pod Turčinom). Тъй като в тази българска история се споменават и легендарни илирски държавници, които не са поменати в първото издание на *Разговор* (1756), то следва да се приеме, че монасите от Атон са се запознали с Качичевата сбирка не по-късно от 1759 — две години след нейното отпечатване.¹ Тома Матич, който пръв обърна внимание върху значителната студия на Йордан Трифонов, с основание заключава: „Така именно, в часа, когато българските монаси започнаха, разказвайки на народа за хубавото му минало, да работят за пробуждането на неговото народно съзнание, до люлката на българското народно възраждане се намерил и хърватският францисканец Качич.“²

Връзките между хърватите и българите не са обхващали само културата, но са се изразявали и в областта на религиозно-политическите отношения. През XVII в. българските католици, чието главно средище било Чипровец, се организирали в мощна съпротивителна сила срещу турците. Със своето въстание те предхождали националните движения на другите балкански християни. Духовни ръководители на тези български католици били францисканци от нашите земи, особено от Босна.³

Илирийското движение възприело идеята за южнославянско единство, която постепенно се развила сред хърватите, започвайки от Орбини, посредством Гундулич, Мърнавич и Крижанич до времето на Качич. Хърватските възрожденци считали българите като съставен дял от великата Илирия, която според тях се простирала от Триглав до Черно море. Така например Людегиг Гай в своето второ „Възвание“ (1835), след като изброява всички славянски и хърватски области, които съставят Илирия („Европе лигу“), включва също Черна гора, Сърбия, България и Долна Унгария. В списанието на Гай *Danica ilirska* (1837, кн. 32—33) е обнародвана статията „Bugarske žeteljk“, в която се описват народни обичаи из околията на София. Тази статия започва така: „В Македония, както това се знае, между турците, власите, гърците и арнаутите днес живеят много българи, особено по селата.“⁴ Станко Враз обнародва в сп. *Kolo*, 1847, кн. 4—5, 33 български народни песни, едни от които са от български терен, а други от днешна Македония. Интересно е началото от увода на Враз към този твърде добър избор: „Има на Изток едно племе от нашето коляно, един народ, разпръснат по полята и горите на Мизия, Тракия, Македония и Епир, за когото ние тук на Запад не знаем почти нищо друго, освен че той, беден и нещастен, робува на турския султан и говори някакво славянско наречие.“ Тъй като българите били слабо познати на хърватите, Станко Враз решил „да обнародва няколко песни на българския трудов народ от разни краища на неговото отечество“⁵. Своята статия, която съставил по ръкописи на руския фолклорист Виктор Григорович, Враз завършва така: „Пътници разказват, че българите с голяма радост пеят песни. По това този народ е рожден брат на другите славяни.“⁶ През 40-те и 50-те години на миналия век за българите писали и други илирци. Така например борческият и активен Иван Кукулевич Сакцински отпечатал в загребския „Katolički list“ (1858)

¹ Йордан Трифонов, *Зографската българска история*, Списание на БАН, София, 1940, стр. 4—14.

² *Djela A. Kačića-Miošića*, *Stari pisci hrvatski*, sv. 27, Zagreb, 1942, стр. XXXVI.

³ *Ivan Dujčev*, *Il cattolicesimo in Bulgaria nel sec. XVII*, Roma, 1937; същият, *Bosanski franjevci u Bugarskoj do Čiprovačkog ustanka — Franjevački vjesnik*, 1938, стр. 262—271.

⁴ *Danica Ilirska*, 1837, бр. 32, стр. 130.

⁵ *Kolo*, 1847, кн. 4, стр. 37.

⁶ Пак там, кн. 5, стр. 54.

един преглед на по-новата българска литература, а две години по-късно Франьо Рачки обнародвал в същия вестник допълнение към този пионерски труд на Кукулевич.

Считах за нужно да кажа няколко думи за културните връзки между хърватите и българите преди времето на Щросмайер по две съображения: първо, защото често погрешно се пише така, че сякаш Щросмайер е основателят на тези връзки;¹ второ, макар че благодарение на неговата представителна личност българо-хърватските отношения от 60-те години на миналия век навлизат в най-значителната фаза, все пак Щросмайер само доразвива вековния интерес на хърватските славянофили и илирци към източния клон на южнославянската етническа общност.

Поради това, че българските учени са писали много за Щросмайер,² няма да засягам онези въпроси, които те са изяснили обстойно, но с удоволствие ще се спра на някои подробности, на които те са посветили по-малко внимание или пък са ги изоставили напълно.

През 60-те години на миналия век българите преживяват тежко изпитание. Не само че все още са политически поробени от турците, но са и културно потискани от гърците. Умерено настроените българи се надявали, че ще получат от султана черковна самостоятелност и тогава чрез своите митрополити и калугери ще развият българския език и българската писменост. Други пък, виждайки, че са притиснати от всички страни, се обърнали към Пий IX с молба да ги приеме под крилото на католическата църква.³ Трета група българи емигрирали в съседните земи, в Сърбия и Румъния, и оттам със своята революционна дейност допринесли най-напред за черковното (1870), а после и за политическото освобождение на своето отечество.

През тези именно съдбоносни години Щросмайер направил много за българите.

На 10 декември 1860 г. той изпратил на тогавашния хърватски бан писмо и в него приложил първата парична помощ за основаването на Югославската академия. Епископът бил уверен, че южните славяни, наред с италианците и немците, трябва да създадат свое научно дружество, което ще развива науката. Град Загреб, който вече имал големи заслуги за възраждането на хърватската култура, трябвало да стане и културна столица на балканските славяни. В това си известно писмо Щросмайер засегнал не само въпроса за езиковата близост между хървати и сърби, но и за българите написал следните прекрасни думи: „В това хоро биха се включили и трудолюбивите българи. Този народ, който наброява около пет милиона, заслужава нашето внимание и поради факта, че в миналото именно в областта на литературата той вървял не само

¹ Например така пишат Цепелич и Павич: „Нито илирийското движение, нито даже Гай не е обърнал сериозен поглед на България, на този най-южен славянски клон, на ония бедни робин на османския ярем, на измъчените от бездушния Фенер християнски души. Първата и сериозна задача в това отношение, първата проява на братска любов сякаш е предстояла на нас и отново е очаквала нашия епископ. Тепърва той трябваше да стане блестящият твърд камък, който за векове ще свързва с приятна благодарност българите с хърватския народ и с неговия бял Загреб“ (Josip Juraj Strossmayer, Zagreb, 1900—4, стр. 770).

² А. Теодоров, Миладиновите песни и Щросмайер. — Периодическо списание на Българското книжовно дружество, Средец (София), 1885, кн. XVI, стр. 82—97; Иван Шишманов, Владика Йосиф Щросмайер. Спомена от една среща. — Бълг. преглед, V, 1899, кн. 6, стр. 39—80; Стиепан Юренич, Йосиф Юрай Щросмайер. — СбНУ, кн. 22—23, С., 1906—1907, стр. 1—71; Михаил Арnaudов, Братя Миладинови, С., 1943, стр. 153—233; Илия Конев, Константин Миладинов и хърватският епископ Щросмайер. — Лит. мисъл, V, 1964, кн. 5, стр. 117—128.

³ Свещ. Иван Марков, който подробно описал това българско „униатско“ движение и превел някои от по-важните документи на италиански, с основание заключава: *Sfortunamente, Tutto questo movimento non fu che affare di politica (Gli slavi ed i Papi. Втора част, свезка II Загреб, 1897, стр. 601).*

пред южните, но и пред северните славяни; пък и по-новото време също така показва, че у него не е замрял духът на Кирил и Методий, свети Климент, Йоан Екзарх и великият цар Симеон.¹ С това вратите на академията били отворени и за българите. И наистина, чак до Освобождението на България в годишните издания на академията български учени печатали свои работи, а преди и след тази дата за българите и тяхното минало академията обнародвала няколко първостепенни труда (така например Рачки писал за най-светлия период в българската история — за Самуиловото царство, а Ферменджин отпечатал значителното произведение *Acta Bulgariae ecclesiastica*).

Няколко месеца по-късно, на 29 април 1861 г., когато пред хърватския събор мотивирал необходимостта от създаване на университет, Щросмайер отново се сетил за българите, защото видял как и над балканските гори „зората на по-доброто бъдеще започва да изгрява“². Току-що бил отворен хърватският университет (1874) и българите започнали да се записват в него. Техният брой в началото на ХХ в. е доста голям, особено през периода между двете войни.³ След Втората световна война за първи път в Загреб няма българи.

През 60-те и 70-те години, когато се изгражда нова България, Македония отново играе важна роля. На нейна територия се появяват изтъкнати възрожденци: например Райко Жинзифов, който, прекарвайки по-голямата част от живота си в Русия, запознава руската общественост с тежкото положение на балканските славяни, а Григор Пърличев, който започнал в началото да пише на гръцки език, а после, покрусен от трагедията на братя Миладинови (както сам разказва в „Автобиография“) — на българо-македонско наречие. И все пак най-изтъкнати сред тези български културни дейци са братя Миладинови.

По-старият брат Димитър изпъква не толкова като писател, колкото с енергичната си борба против фанариотските черковни власти и за въвеждането на „славянския“ език в училищата. Константин обнародвал 15 стихотворения, в които преобладават патриотични чувства. Най-хубавото му стихотворение е озаглавено „Тъга за юг“; написано е в Москва, където поетът боледувал и страдал за южното слънце, което би му стоплило тялото и душата:

... Не, я не можах овде да седам;
не, я не можах мразон да гледам!
Дайте ми криля я да си метнам,
и в наши страни да си прелетнам,
на наши места я да си идам,
да видам Охрид, Струга да видам. . .

През 40-те години, като учител по разни македонски села, Димитър се посвещава на друга задача; събиране на народното творчество. Към тази работа го подтиква известният руски етнограф Виктор Григорович, който проучвал културните паметници в области на тогавашна Турция. Когато тръгва за Русия с цел да продължи образованието си, Константин взема със себе си сборник с народни произведения, приготвен предимно от неговия по-стар брат. В Москва подобрява този сборник и го допълва с песни, които му предоставят приятелите Райко Жинзифов и Васил Чолаков. Между впрочем, напразно в Русия търси издател за сборника.

Вече почти отчаян, Константин узнава, че във Виена се намира хърватският епископ Щросмайер, изтъкнатият защитник и благодетел на славяните.

¹ Сепелић-Равић, J. J. Štrosmayer, стр. 448; Viktor Novac, Antologija jugoslovenske misli. В Белград, 1930, стр. 237.

² Сепелић-Равић, цит. труд, стр. 659.

³ Enciklopedija Jugoslavije, т. II, Загреб, 1956, стр. 291.

Той бързо отпътува за Виена, запознава се с Щросмайер и го моли да му помогне при отпечатването на българските народни песни. Щросмайер обещава да ги издаде със свои средства, но при условие, че няма да бъдат печатани с гръцки букви (както възнамерявали братя Миладинови), но с кирилица. Константин приема това условие с радост и заедно с епископа идва в Джаково, настанява се в семинарията, където в продължение на три месеца преписва и подготвя за печат сборника. Докато сборникът се печатал (от януари до май 1861) той бил в Загреб.

В края на юни излиза от печат сборникът *Български народни песни, собрани от братя Миладинови и издадени от Константин* (в печатницата на Якич).¹ Тази обемиста книга (550 стр.) съдържаше 660 народни песни, в по-голямата си част събрани из Македония. Историческо е значението на сборника: той прокарва пътя на бъдещите български събирачи на народното творчество (каквито били Кузман Шапкарев и Марко Цепенков) и поставя основата, на която се развива българската литература. Същевременно тези песни будили чувства на национална гордост у широките народни маси.

Книгата е посветена на Щросмайер, който „благоизволи да обърне внимание и на най-южните славяни булгари“ и великодушно помогна за издаването ѝ; без помощта на епископа, тези песни, както отбелязва Константин, още дълго време щяха да бъдат „закопани в неизвестност“².

В края на книгата, след народните обичаи и пословици, е прибавен речник на български думи (в голямата си част турски и гръцки), преведени на хърватски. Речникът и имената на хърватски спомоществатели са отпечатани с латиница.³ От Белград за сборника предплатили двама сърби и няколко българи; от българските градове се споменава само Хасково; Петър Берон, първият български светски писател, поръчал от Париж 25 екземпляра.

Напълно щастлив, Константин донесъл няколко екземпляра в Джаково и ги подарил на епископа и своите приятели от Джаково. За съжаление на този човек „с уморени очи и измъчен поглед“ не било отредено да се радва дълго. Тези дни до него стигнала вест, че е хвърлен в тъмница брат му Димитър, обвинен от гръцките фанариоти като руски агент; той бързо отпътува от Джаково, за да му бъде в помощ. В Белград, където се отбива с цел да разговаря с българския революционер и поет Георги Раковски, Миладинов узнава, че брат му е отведен в Цариград; ето защо, вместо да се завърне в родната Македония, той отива в турската столица. Току-що пристигнал там, гърците изглежда обвинили и него пред Портата и турците го затварят с брат му в същия затвор.

Това, което се случило с Константин, хърватският епископ научава едва в края на октомври. Незабавно изпраща писмо до австрийския министър

¹ Сборникът „Български народни песни“ досега е претърпял няколко издания: три в София (1891, 1942, и 1961; последният е снабден с компетентен предговор от Петър Динев), едно в Скопие, и то само като *Зборник* (без заглавието на книгата), 1962, с обширен увод от критика Димитър Митрев.

² Оригинален на това посвещение се намира в Архивния отдел на Югославянската академия на науките и изкуствата в Загреб. Напразно Шмичиклас търсил да намери в кореспонденцията на епископа писмо на Константин до него. Когато напълно подредил цялата кореспонденция, съобщил на Шишманов в София, че „от Миладинов няма нито едно писмо“. Вж. по този въпрос отличната студия на Владимир Кошчак в *Historijski Zbornik* XI—XII, 1958—59, стр. 355 и XIV, 1961, стр. 338.

³ Интересно е да се знае кои от хърватите са се отзовали на поканата за спомоществатели; освен големия брой католически и гръцко-католически свещеници в сборника се споменават и някои известни хърватски книжовници и политически дейци: от Дубровник — проф. Медо Пуцич и Перо Будман; от Макарска — Михо Павлинович; от Пореч — Юрай Добрила; от Темишвар — полковник Петар Прерадович; от Загреб — Анте Мажуранич и Янко Юркович; от Прага — Аугуст Шеноа.

на външните работи Йохан Рехберг, молейки го да се застъпи за освобождаването на братя Миладинови.¹ Щросмайер уверява Рехберг, че познава добре Константин, тъй като прекарал известно време в Джаково и го счита за неспособен да пристъпи какъвто и да било закон. Тогава министърът написва на своя посланик в Цариград Прокеш Остен, който му отговаря, че според обясненията на великия везир отоманската полиция обвинява двамата братя в това, че са замесени в някакъв заговор; срещу тях имало много важни документи.² От своя страна Рехберг известява Щросмайер за отговора на Прокеш Остен.

Тогава Щросмайер се обръща отново към Рехберг с дълго и значително писмо от 28 декември 1861 г., което през последните десетилетия стана за някои български и македонски автори истински „спъни камък“. И по него се вижда доколко епископът се е интересувал от братя Миладинови, тъй като от австрийското министерство на външните работи му писали на 22 декември, а той отговаря само след една седмица. Спирайки се на турските обвинения към братята, Щросмайер изразява своето уверение, че цариградската полиция е погрешно информирана. Австрия трябва да се застъпи за невинния Константин, посочва епископът, защото той „принадлежи на католическата партия“. Сега, когато се поставя въпросът, иска ли България да се ориентира към Изток или Запад — пояснява епископът, — хърватската държава могла да изиграе изключително важна роля. Всяка разумна политика би трябвало да помогне на хърватите в тази им историческа задача.³

Кореспонденцията между епископа и Рехберг, както и на Рехберг с неговия посланик, прекъсва изведнъж на 29 януари 1862 г. Прокеш Остен съобщава на своя министър, че братя Миладинови вече са мъртви. (Константин на 18, а Димитър на 23 януари.) По-рано се смяташе, че са отровени, защото турците се страхували да не би различни интервенции да ги принудят да освободят братята, но в последно време се твърди, че те, слаби и измъчени, умрели от тифус.

Тази страшна вест силно разтревожила епископа. В органа на неговата партия, загребският вестник *Rozog*, се появила статията на Васил Чолаков „Тъжен глас на един българин“, в която повече, отколкото фанариотите се обвинява Русия в това, че поради невинието на своите агенти (а може би и нарочно) причинила смъртта на братята. Чолаков е убеден, че двамата братя мъченици са издигнали за себе си безсмъртен паметник в сърцата на всички българи.⁴

Българите са благодарни на хърватския епископ, задето помогнал при издаването на Миладиновия сборник и се застъпил енергично за тяхното освобождаване от затвора. Но има и такива (наистина малко), които към 60-те години на миналия век приписват на Щросмайер нечестни или йезуитски

¹ За първи път тези Щросмайерови писма обнародва изцяло Алекса Ивич в своя труд „Arhivska gradja o jugoslovenskim književnimi kulturnim radnicima“, Белград, 1932, стр. 336—344. Със същата кореспонденция са се занимавали много български и македонски културни дейци. Ползвавам труда на Никола Трайков „Братя Миладинови. Преписка“, София, 1964.

² Трябва да се съжالياва, че до днес още не са обнародвани тези „wichtige Documenti“ от турските архиви.

³ В същия ден, в който е изпратено писмото до Рехберг, от Джаково е изпратена дописка до загребския вестник, в която се защитава Константин и се изтъква, че не е възможно той да бъде на руска служба: „Който познава Миладинов и е разговарял с него за българското движение и отношението му към Русия, той веднага ще потвърди, че това обвинение могло да произлезе от фанариотите, които представят всички български патриоти пред Портата като панслависти или русофили“ (цитат по С. Т. Юренич, И. Ю. Щросмайер, СбНУ, 1906—1907, стр. 56).

⁴ Статията на Чолаков е препечатана от Юренич, цит. труд, стр. 57—58.

прикрити мисли.¹ Приписват му главно две неща: първо, че е казал, че Константин принадлежи на католическата партия (Miladinov gehört ohne allen Zweifel, zu der katholischen Parthei);² второ, че епископът подпомагал материално някои млади българи, които се записали в гръцко-католическата семинария в Загреб.

Що се отнася до католицизма на Константин, съществува възможност, както пише Никола Трайков, епископът да е заявил това нарочно, за да спечели симпатиите на австрийските власти за своя доверител. Не знам обаче въз основа на какво същият този Трайков може да твърди категорично, че Константин бил „противник на католическата пропаганда и униатството“³. Знаем, че хората се променят и възможно е Константин, който по време на своето пребиваване в Москва (1858) превел протиоуниатското произведение на Флеров от руски на италиански, по-късно да е гледал иначе на черковния раздор; междувременно той страшно се разочаровал от русите и почувствувал великодушното и добрината на хърватския епископ. Поленакович признава, че по време на своето пребиваване в Загреб Константин бил предразположен към унията и често посещавал гръцкокатолическата семинария.⁴ По-нататък, както личи от неговото писмо до Раковски (писано в Загреб в началото на февруари 1861), черковният въпрос го занимавал много и той се надявал, че спасението на българския народ може да дойде не от Руия, а от друга страна.⁵

Този, който прочете каквато и да е статия относно борбата на българите за черковно освобождение,⁶ ще види, че прокатолическата струя се появила без каквото и да е съдействие на Щросмайер. След като това се случило и черковните старейшини се обърнали към него с молба за образованието на млади българи, той обещал да издържа годишно четирима.⁷

В своя отговор на „братята българи-католици в Цариград“ (Великден 1861 г.) Щросмайер признава, че следи със зорко око черковното движение, което се появило сред българския народ. Преди всичко той се надява, че посредством католицизма българият народ ще може да се възползува от всички придобивки, които Западна Европа има отдавна; второ, по същия път той ще създаде връзка, която ще го обедини с хърватския народ. Никой по-добре от Юренич, който отпечатва на десет страници епископовата преписка по този въпрос, не е разбрал Щросмайер. Този български професор, родом хърватин, разбрал радостта на епископа, който в помиряването на източната със западната църква виждал гаранция за бъдещото политическо обединение на южните славяни. През 60-те години, когато тъмни облаци се надвесили и над българи, и над хървати, Щросмайер се молил на бога, ако друго не е възможно, южните славяни да се обединят поне на културна и религиозна основа. Ръководил се е единствено от благородни намерения.⁸

¹ Срещу епископа пръв се обявил Георги Раковски; в своята статия за началото на католическото движение в България (Дунавски лебед, 1 август 1861) той го нарекъл йезуитски пропагандатор. Раковски пише за Щросмайер, че се стараел да предизвика в Македония раздор на религиозна основа и че помагал за отпечатването на книги само с оглед на проникването на католицизма. (Вж. Раковски, Съчинения, под редакцията на М. Арнаудов, София, 1922, стр. 458—459.)

² Братя Миладинови, Преписка, под редакцията на Н. Трайков, София, 1964, стр. 255.

³ Цит. труд, стр. 259.

⁴ Константин Миладинов, Песни, предговор от Х. Поленакович, Скопие, 1967, стр. 24.

⁵ Братя Миладинови, Преписка, под редакцията на Н. Трайков, стр. 138.

⁶ Например съответната част от „История на новата българска литература“ на Б. Пенев („Борба за черковна свобода“), г. IV, София, 1936, стр. 3—154.

⁷ Вж. С. т. Юренич, И. И. Щросмайер, СбНУ, кн. 22—23, стр. 50.

⁸ Пак там, стр. 35—36.

Докато обстановката в Хърватско постоянно се влошавала (след споразумението от 1868 г.), то в България благодарение на разпадането на Отоманската империя и решителната борба на българските революционни сили тя се подобрявала. Най-напред султанът отделил българската черква от зависимостта на фанариотската черква, а след това българите употребили всички сили да извоюват и политическа независимост. Въстали през април 1876 г. с надежда, че ще принудят турците да отстъпят, но били разбити, впоследствие хиляди от тях обесени, а селата им — запалени. Турците постъпвали както в средновековието, когато те с нож и опожаряване усвоявали цели райони, а Западът наблюдавал всичко това спокойно. Отминало вече времето на Марко Марулич, когато нещастникът молил западните християнски сили да се прикат в помощ на балканските християни.

Сега Европа със симпатия следяла въстанието на българските маси, а по-късно тя се ужасила от мъченията, на които били подложени. Не само кореспонденти, но и писатели от различни страни се обявили в тяхна защита. Най-изявеният сред тях бил прочутият английски държавник Гладстон, който критикувал английското правителство заради флиртовете му с болния от Босфор.¹ Отзвукът от неговия памфлет бил силен. И в Хърватско Гладстоновата брошура за „българските ужаси“ (The Bulgarian Horrors) се посреща не като отмъщение, а като ярко доказателство за това, че Дизраеловата протурска политика ще бъде осъдена от пробудената морална съвест на английския народ.

Още преди тези събития Гладстон и Щросмайер установяват помежду си връзка чрез лорд Актон, който се запознава с епископа в Рим по време на неговия протест срещу догмата за непогрешимостта на папата. Лондонският проповедник Лиддон внушава на епископа да пише на Гладстон; този застъпник на балканските християни, след като посещава Белград, се отбива в Джаково и става добър приятел на Щросмайер.²

Щросмайеровите писма, които силно се отразяват върху отношението на Гладстон по Източния въпрос и в които епископът осъжда преголямото влияние на италианския прелат над римската курия, първо обнародва Р. В. Сетон-Ватсон.³ Своето първо писмо до Гладстон (Джаково, 1 октомври 1876) Щросмайер започва с благодарност към английския държавник, загдето „се застъпил така благородно пред своя славен народ и пред целия образозан свят за човешките права и свободи, за които нещастните южни славяни страдат толкова много и проливат своята кръв в неравна борба“; той му пише още и с цел да „облекчи мъката, която тежи на сърцето му“. Ето химна и защитата на епископа спрямо нещастните българи: „Българите са много мирен, разумен и трудолюбив народ, надарен с различни качества. А един морален и трудов народ вече само поради това е способен сам да се управлява. Ако се даде самостоятелно управление на този благороден славянски народ, биха се освободили много сили, които скоро ще допринесат за материалната и духовна цивилизация; а черковното самоуправление, вече частично въведено, ще им послужи като школа за политическо самоуправление.“ Епископът не пропуска да изтъкне и огромната мисия, която отдава на своя народ: „Ние, хърватите, наистина можем да кажем, че в тази малка група от славянските братя представяваме т о с к а н с к и елемент. . . Ние сме си спечелили правото да бъдем ръководители на пътя на духовния напредък и високите идеали. Имаме съзнание за своето задължение на Балканите и по въпросите, които измъчват

¹ R. W. Seton-Watson, Disraeli, Gladstone and the Eastern Question, London, 1962 (ch. III: The Bulgarian atrocities).

² Пак там, стр. 85.

³ The Southern Slav Question and the Habsburg Monarchy, London, 1911, стр. 416—444.

света.“ Като се застъпва така за българите и другите южни славяни, Щросмайер се надява, че неговата родина би могла да стане духовно огнище.

След като в края на 1877 г. русите освобождават Плевен и в началото на 1878 г. преминават в генерална офанзива, завземайки последователно София, Пловдив и Адрианопол, те си поставят за цел да продължат своето настъпление към Цариград. Англия се противопоставя на това руските военни единици да превземат, макар и временно, турската столица. В такава обстановка русите се съгласяват да преговарят с турците за мир.

Още преди Санстефанския мирен договор епископът се обръща към Гладстон, тъй като се страхува да не би неговите мили българи да изгубят на политическата сцена онова, което с руска помощ получили на бойното поле. В писмото си от 13 февруари 1878 г. Щросмайер благодари на Гладстон за блестящите доказателства за неговата преданост на нещастните християни на Балканския полуостров. Тъй като всички държави вече се съгласили да участвуват в конгреса и по такъв начин фактически и с приключването на войната, Щросмайер иска да направи няколко забележки: „Той смята, че би било достойно не само едни или други партии в Англия, но цялата велика и славна английска нация да поддържа на конгреса началата на хуманността и свободата и да не допусне някои дребни сметки да я отклонят от този път. Трябва да ви призная, че в това отношение не съм без известни опасения. Когато в английския парламент станало дума да се освободи цяла Северна и Южна България, вашият пръв министър се изразил лекоумно и глупаво. Той извикал със заплашващ тон: „Що се отнася до освобождението на България, има и други, които желаят да се държи сметка за нейните интереси“. . . Струва ми се, че той сякаш искал да каже: Освобождението на България е справедливо дело и английският народ няма нищо против това; но все пак поради други причини Англия ще се радва, ако други се противопоставят. Това донякъде означава да постъпваш като Пилат, който мислил, че е също така лесно да очистиш грешната си съвест, както е лесно да измиеш с вода мръсните си ръце. . . Ако Англия ще застъпва на конгреса интересите на потиснатите народи, то тя ще спечели морално в очите на целия свят, а особено сред поробените народи, чиито интереси са застрашени.“¹

Недълго след Санстефанския мирен договор (14 март) Щросмайер изпраща на кардинал Франки, държавен секретар на папата, дълго послание, в което протестира срещу писанията на някои католически вестници, които искали да осакатят България. Той се страхува, че на следващия берлински конгрес великите сили няма да я оставят в гарантираните ѝ в Сан-Стефано граници. Не, до това не бива да се стигне и цяла Европа заедно с Русия трябва да даде на България онова, което е нейно.²

Това, от което Щросмайер се страхувал, това се и случило: България бива осакатена и разделена. И няма нищо чудно в това, че се зарадвал, когато научил, че в английските избори на 30 март 1880 г. Гладстон извоювал сияйна победа.³ Той побързал да му изрази своите най-сърдечни честитки в писмото

¹ Seton-Watson, цит. труд, стр. 433.

² „Nunc autem vereor, ne in congressu futuro quaedam potentiae speciosas et egoisticis rationibus seductae in id intendari ut haec autonomia aut saltem ejus extensio diminuatur, quum potius in id incumbere deberent ut illa magis augeatur et extendatur, utque illud, quod, unius solius potentiae opera, in ejusdem maxime commodum constitutum est, communi omnium consensu ita constituatur et modificetur ut omnium commodis et honestis intentionibus respondeat“ (Jurinić, J. J. Strossmayer, in Sbornik za narodni umotvorenja, kn. 22—23, str. 61).

³ Korespondencija Rački — Strossmayer, knj. 2, Zagreb, 1929, стр. 269. Рачки споделя схващането на Щросмайер, че победата на Гладстон е от полза за славяните. „Нека Гладстон наставлява — пише той — Изток да принадлежи на източните народи и ако постигне това, ще има и за човечеството огромни заслуги“ (цит. труд, стр. 267).

си от 17 април: „Австрийските славяни и славяните от Балканите — пише епископът — се радват най-искрено на Вашата победа. . . Вашето становище за народностите в Европейска Турция е напълно правилно. Нека на тези народи се позволи да усвоят онази система, която на тях самите изглежда най-подходяща за запазването и развитието на свободата и културата им.“ Щросмайер изразява уверението си, че Гладстоновата победа е дело на провидението, което му отредило тази чест да „сложи край на бруталното турско владичество в Европа. . . Едва ли бих могъл да кажа колко щастлив ще бъда, когато ще доживея да присъствувам на християнска служба във величествената черква „Света София“ в Цариград“¹. Това са били мечти също и на българските духовни и политически ръководители.

Интересно е да се отбележи, че цялата тази дипломатическа и друга дейност на епископа в защита на българите не остава неизвестна и в далечните планини. Към него се обръщат с молба за парична помощ и някои български комити. Ето началото на тази тяхна молба: „Вашето благородно име, а също и фактът, че сте благодетел, покровител и защитник на всички южни славяни стигна и до нашите с вечни снеговے покрити македонски планини. То подтиква Македоно-българската лига „Свобода или смърт“, която се създаде с цел да освободи от неопишуемо тежкото варварство бедната и още стенеца под турско робство Македония, от която са произлезли славянските апостоли светите братя Кирил и Методий, да Ви изпрати скромна молба. Това е молбата и на целия български народ в Македония: Вие, големият патриот и меценат да ни дадете малка помощ.“ Макар да не е искал с това да напакоисти на когото и да било, епископът решил да изпрати на българските комити 100 форинта.²

В началото на септември 1885 г. българските революционни отреди завземат Пловдив, главно средище на Източна Румелия, изпъждат турския представител Гаврил Кръстевич и образуват временно правителство. То избира Ал. Батенберг за свой княз и по такъв начин формално прогласява съединението на двете български области. Правителството на Петко Каравелов полага усилия да спечели признанието на великите сили и съседите. Сръбският крал Милан счита, че с това българите нарушават равновесието, създадено с Берлинския конгрес, поради което обявява война на България. Войната продължава само 15 дни (от 14 до 29. XI): сръбската войска бива победена първо в тридневната битка при Сливница, а после и при Пирот. Радостта на Българския народ е неопишуема: обединява се, побеждава във войната и получава моралната поддръжка на целия цивилизован свят. След тези сияйни победи на никого и през ум не минава мисълта да не признае „fait accompli“.

Доколко на Щросмайер е допадала правдата, най-добре показват неговите писма до Франьо Рачки и помощите му за Българския червен кръст. Веднага щом научава за поражението над сръбската войска край Пирот, той пише на Рачки дълго писмо (29. XI), от което тук давам някои съществени пасажки, защото те недвусмислено говорят за епископа като политик: „Не мога да ви кажа колко много ме радва фактът, че справедливото дело на българите под защитата на божие провидение победи. Това е волята на бога! Така е унищожена една напълно чужда на славянството умисъл.“³ Заедно с това победиха и нашите намерения. . .“

¹ Seton-Watson, The Southern Slav Question, стр. 442.

² Korespondencija Rački — Strosmaier, knj. 2, Zagreb, 1929, стр. 298.

³ Шишич смята, че тогава съществувало убеждението, че крал Милан започнал войната по настояването на австро-унгарската дипломация (Korespondencija. . . , knj. 3, стр. 200, бр. 3).